

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
ARCHEOGRAPHIC COMMISSION
M. HRUSHEVS'KYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 3/4

•

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 6/7

KYIV 1999

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 3/4

•

УКРАЇНСЬКИЙ
АРХЕОГРАФІЧНИЙ
ЗБІРНИК

ТОМ 6/7

КИЇВ 1999

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника”, що виходить у світ, на жаль, із значним запізненням, знайомить читачів з новими працями з історії археографії та суміжних джерелознавчих дисциплін, публікаціями текстів та текстологічними розвідками, історико-джерелознавчими дослідженнями і оглядами широкого хронологічного діапазону, в основі яких лежать актові джерела XVI–XVIII ст., наративні та полемічні пам’ятки XV–XVII ст., документальні й епістолярні матеріали XIX–XX ст., інші джерела, що зберігаються в українських та зарубіжних архівосховищах.

Редакційна колегія

П. С. СОХАНЬ (головний редактор),
Г. В. БОРЯК (заступник головного редактора),
І. М. ЗАБІЯКА, Н. П. СТАРЧЕНКО (відповідальні секретарі),
Я. Р. ДАШКЕВИЧ, Л. А. ДУБРОВІНА, Ю. А. МИЦИК,
В. І. НАУЛКО, Р. Я. ПИРИГ, О. В. ТОДІЙЧУК,
В. І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В. С. ШАНДРА, Ю. І. ШАПОВАЛ

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

І. Б. ГИРИЧ (Київ)

М. ГРУШЕВСЬКИЙ і М. ВАСИЛЕНКО

(До історії творчих взаємин)

“Вона (Історія України-Руси)” – великий монумент, що Ви собі збудували. Він Ваш, тільки Ваш, і ніколи ніхто його одняти од Вас не може”.

М. ВАСИЛЕНКО

(Ювілей ак. М. С. Грушевського. –
К., 1927. – С.27)

Обидва історики були однолітками. Микола Прокопович був трохи старший, народився в лютому 1866 р., Михайло Сергійович – у вересні. Майже одночасно вступили до університетів (М.Василенко – в Дерптський 1885 р., М.Грушевський – у Київський 1886 р.). Одночасно склали магістерські іспити при університеті св.Володимира. Але подальша наукова доля виявилася зовсім різною: Михайло Сергійович став львівським професором, керманічем української науки, а Микола Прокопович так і не став професором, хоча напередодні світової війни і був затверджений приват-доцентом. Наукою йому довелося займатися уривками між журналістикою та адвокатурою. Хіба що українським академіком М.Василенко став майже на 4 роки раніше й, крім того, саме йому випало засновувати УАН, був її другим президентом. Вони прожили довге життя і назавжди упокоїлися майже одночасно. Микола Прокопович на рік пережив свого давнього приятеля.

Очевидно, особисто познайомилися вони під час складання магістерських іспитів у Києві 1892 р. Принаймні, є матеріальне свідчення цього знайомства – лист Миколи Прокоповича до М.Грушевського, датований цим роком¹. У ньому він писав про неможливість через хворобу побачитися вдома. Очевидно, йшлося про ту хворобу, котра зрештою не дала змоги продовжити іспити.

Обидва історики належали до української громади Києва, мали спільні знайомства, співробітничали в “Киевской старине”, і, думається, не випадково свій прощальний вечір з однодумцями перед від’їздом у Галичину Михайло Сергійович провів в будинку, що на Тарасівській, 20, де мешкав М.Василенко.

По від’їзді Михайла Сергійовича стосунки між вченими не припинилися, тривало досить жваве листування². В цей час Микола Прокопович

поринає в журналістику і через нього львівський професор намагається налагодити надійний канал інформування Наддніпрянської України про українські справи в Галичині. У жовтні 1895 р. в газеті “Киевское слово” з’явилася публікація “Письма из Галичины” без підпису³. М.Грушевський передав її зі Львова, а В.П.Науменко переклав російською. Через місяць після публікації Микола Прокопович висловлював бажання створити постійну рубрику й чекав на нові матеріали⁴.

Та цим намірам не судилося збутися, бо на початку 1896 р. через незгоди з видавцем газети С.В.Кульженко, М.Василенко разом з іншими українськими публіцистами змушений був залишити редакцію⁵.

М.Василенко був одним з перших наддніпрянських українців, котрі підтримали заклик М.Грушевського про створення власного українського університету у Львові. 1897 р. він надіслав львівському професорові 125 крб.⁶ Можливо, у зв’язку з цим М.Грушевський написав чуйного листа до Києва. У відповідь М.Василенко з жалем характеризує як страшне явище те, що вони так довго стояли досить далеко один від одного⁷.

Але всупереч жаданням, зближення в ці роки не сталося. По справжньому близькі стосунки між істориками встановилися 1910 р. А поки що з кінця ХІХ ст. наукові й політичні шляхи обох були радше паралельними. В українській справі М.Василенко займав помірковану позицію, за поглядами був близький до кадетського світогляду, а згодом належав до проводу кадетської партії. М.Грушевський завжди ставився до кадетів з підозрою за їх відверті великодержавність і централізм.

На відміну від М.Грушевського, М.Василенко не володів вільно українською мовою і не вважав за потрібне, хоча б з суто етично-світоглядних позицій (до 1905 – 1907 рр. він був політичним “малоросом”) листуватися з М.Грушевським по-українському⁸. Пишучи статті, рецензії, друкуючи документи з української історії, М.Василенко, власне, українським істориком за історіософським поглядом став за кілька років до світової війни, прийнявши схему української історіографії, остаточно сформульовану М.Грушевським. Можна з певністю стверджувати, що саме останній посприяв М.Василенкові в його українському науковому утвердженні. Ось що відповідав М.Василенко на закиди М.Грушевського про брак у нього українського патріотизму в освітленні польсько-українських відносин: “Я – українець, но я никогда не замыкался в круг только украинских интересов. Меня за это упрекают, смотрят на меня искоса, иногда даже подозрительно. Но что же поделаешь, когда мое мировоззрение сложилось так, что я считаю возможным разрешение украинского вопроса только на почве федеративного устройства России, и украинский вопрос не могу выделить и обособить от других национальных вопросов, польского, еврейского, латышского и пр.”⁹

Його історіософські погляди тісно перепліталися з політичними переконаннями. Українські національно-державні інтереси він розглядав в залежності від російсько-імперських інтересів. Федералізм М.Василенка

відрізнявся від федералізму М.Грушевського, що був більшою мірою інтегрований. Львівський професор глибше розумів національний аспект в кожному суспільному, політичному і культурному явищі. У федералізмі він був, так би мовити, більше самостійником, ніж М.Василенко. Останній не вірив у можливість української державності, принаймні до 1918 р.

Саме у політичній царині знову перетнулися їхні шляхи. 1905 р. М.Василенко редагував "Киевские отклики" й надрукував статтю анонімного поляка під криптонімом К., в котрій заперечувався факт культурно-національних утисків українців у Галичині. Отримавши текст статті від С.Єфремова, М.Грушевський майже через місяць подав спростовну статтю "К польско-украинским отношениям в Галиции". М.Василенко не погоджується із засадничими поглядами М.Грушевського стосовно проблеми взаємин національних культур на українських етнічних землях. Останню подачу статті знову було затримано Миколою Прокоповичем, бо, на його погляд та, очевидно, на погляд кадетів (дуже відчувається партійна кадетська дисциплінованість М.Василенка), львівський професор занадто негативно оцінює польські політичні кола й підозрює їх у реваншистських устремліннях щодо України. Редактор "Киевских откликов" просив змінити кінцівку, вбачаючи різницю між українсько-польськими взаєминами в Галичині та у Великій Україні¹⁰. Він вважав несвоєчасним різко полемізувати з польською стороною заради удаваної спільності всіх національно-опозиційних сил у боротьбі із царатом.

М.Грушевського таке ставлення до його роботи дуже роздратовало, він пише досить розлюченого листа до М.Василенка, попередньо прочитавши його І.Франкові¹¹. У листі автор вимагає друкувати статтю у тому вигляді, який вона має, висловлює образу, що М.Василенко радиться в такій справі з поляками і прислуховується до їхніх поглядів, представляючи український друкований орган. Болісним для Михайла Сергійовича було й ставлення М.Василенка до галичан¹². У листі до Миколи Прокоповича професор відзначав (шануючи співбесідника, він теж вів листування російською мовою), що своєю статтею він зовсім не збирався сподобатися полякам, тим більше відповідаючи на таку тенденційну статтю польської сторони, і, навпаки, вважає порушену проблему дуже своєчасною і необхідною для вияснення зараз, не відкладаючи на майбутнє. М.Грушевський наперед передбачив загострення польсько-українських стосунків і загарбницьку війну відновленої Польщі.

Львівський професор розцінює "Киевские отклики" як український періодичний російськомовний орган. Так вважав і С.Єфремов, котрий працював у цій газеті. Але погляд М.Василенка на політичний напрям очолюваного ним періодичного видання був зовсім інакшим. Він писав у Львів: "Киевские отклики" орган не украинский, а областной, проводящий федеративные принципы и защищающий все народности"¹³. Наведене висловлювання є свідченням кадетської, акцентовано федеративної позиції автора, декларативність якої очевидна. При такому підході українська

нація при так званих “рівних умовах” неминуче опинялася у визискуваному становищі. Важко звинувачувати М.Василенка в короткозорості, в зневірі у здатності України до незалежного життя. Адже він був у цьому зовсім не самотній. Але цілком можна солідаризуватися з львівським істориком, що з приводу таких національно невизначених людей писав: “Українці готові знову лягти на печі нічого не доставши, тим часом як поляки беруть силу і над ними... Чи допомогло, що мої знайомі нам в Українських справах... різні Василенки і Шахматови”¹⁴.

Під тиском М.Грушевського М.Василенко змушений був видрукувати всю статтю без змін, додавши, однак, замітку від редакції, в котрій зазначав, що не погоджується з “крайніми” висловлюваннями львівського професора. Михайло Сергійович також виявився принциповим і в дуже роздратованому тоні вимагав від редактора надрукувати примітку від себе, “чтобы исчерпать этот инцидент и расстаться по крайней мере корректно”¹⁵.

Незважаючи на те, що М.Василенко зрештою видрукував всю статтю М.Грушевського і навіть випустив її відбитки окремою брошурою, в обох, очевидно, залишився неприємний присмак від дещо вимушеного співробітництва. За наступні кілька років відомий київський публіцист звертався до львівського професора лише в крайніх випадках. Та й М.Грушевський тривалий час не міг забути негативного враження від спілкування з Миколою Прокоповичем. В лютому 1907 р. М.Грушевський випадково на вулиці зустрівся з М.Василенком і розпочав стару суперечку, потім жалкував з цього приводу, запрошував співрозмовника додому продовжити спір¹⁶. Того ж 1907 р., коли Микола Прокопович редагував газету “Киевский голос”, під час перебування М.Грушевського в Києві він запрошував останнього на розмову, аби той втрутився у справу його стосунків з “Радою”, що дозволяла собі “шпильки” на адресу М.Василенка¹⁷.

Наступні два роки були важкими для Миколи Прокоповича, майже рік він провів у петербурзькій в’язниці за “антиурядову діяльність” на полі публіцистики. Можливо тому, а також через підготовку до іспитів на приват-доцента взаємини вчених перервалися.

Чотири передвоєнні роки виявилися найактивнішими у зносинах вчених. Історіософські погляди М.Василенка 1910 р. наближаються до поглядів М.Грушевського. Коли саме стався цей перелом у свідомості Миколи Прокоповича, встановити важко. Принаймні праві шовіністичні кола Києва називали М.Василенка серед тих осіб, які підтримували М.Грушевського у намірах очолити кафедру руської історії у Київському університеті в 1907-1908 рр. Але вже у травні 1908 р. Михайло Сергійович зазначав, що на засіданні УНТ М.Василенко здивував його своїм національним запалом у питанні про участь українських археологів у Чернігівському археологічному з’їзді¹⁸. Він прийняв історичну концепцію М.Грушевського, і це примирило їх остаточно. Повернувшись з Петербурга до Києва, М.Василенко включився до активної роботи в Українському

науковому товаристві. У 1910-1914 рр. разом з М.Грушевським і В.Перетцем він бере участь у редагуванні “Записок УНТ”¹⁹ і водночас сам друкується в українських історичних часописах. Саме у виданнях М.Грушевського з’явилися перші україномовні статті М.Василенка. Серед них було п’ять значних публікацій, написаних на замовлення М.Грушевського²⁰.

У березні 1910 р. М.Василенко запросив М.Грушевського на ювілейне засідання товариства Нестора-літописця²¹ (обидва були його дійсними членами) у зв’язку з 25-річчям смерті М.Костомарова. Михайло Сергійович відповів згодою і саме на день засідання (7 квітня) приїхав зі Львова до Києва²². Наприкінці квітня обидва взяли участь у засіданні УНТ, де розв’язувалася проблема перебрання товариством бібліотеки київської “Просвіти”, а також питання про шовіністичні наскоки на українське товариство київської великодержавницької преси. Після засідання, вертаючи додому, М.Грушевський запропонував М.Василенкові взятися за видання відомого щоденника генерального підскарбія Я.Марковича, на що той відразу погодився²³.

Наступного року, в березні, М.Василенко запропонував львівському професорові статтю про Г.Гнилосирова. Згодом її було опубліковано в “ЗУНТ”. Влітку Микола Прокопович збирався читати лекції з історії України полтавським вчителям і просив Михайла Сергійовича надіслати йому відбитку статті зі збірника, присвяченого В.Ламанському, де було надруковано знамениту “Звичайну схему руської історії й справу раціонального укладу історії східного слов’янства” (СПб, 1904) – виклад Грушевським української історіографічної концепції²⁴. Згодом М.Василенкові було заборонено читати лекції у київському університеті через те, що в Полтаві він читав їх у дусі “Історії України-Руси” М.Грушевського.

Наприкінці весни 1911 р. М.Василенко, сприяючи поширенню інформації про нові періодичні видання М.Грушевського “Село” і “Засів”, уміщує їх анонси в газеті “Киевские вести” за допомогою свого товариша публіциста Н.Калишевича²⁵.

Водночас Микола Прокопович налагоджує роботу по виданню щоденника Я.Марковича. Від імені НТШ він домовився з В.Л.Модзалевським про співпрацю. Вадим Львович дає згоду взятися копіювати щоденник з оплатою 50 коп. за аркуш у 100 рядків²⁶.

М.Василенко як член Археографічної комісії НТШ у Львові слідкував за кількома археографічними виданнями, що готувалися В.Модзалевським у Чернігові, зокрема матеріали Генеральних слідств Стародубського і Полтавського полків (XVIII ст.)²⁷. Він пропонував М.Грушевському видати документи з судової розправи над Чуйкевичем і цим започаткувати серію публікацій юридичних матеріалів з історії права.

1911 р. трапилося лихо – помер батько М.Василенка (27 листопада) – і запланована на цей час зустріч вчених у Петербурзі не відбулася²⁸. А незадовго до цього – 15 листопада, за поданням М.Грушевського, Миколу Прокоповича обирають дійсним членом НТШ. У грудні, зустрівшись вже

в Києві, вони домовляються про теми чергових доповідей на історичній секції УНТ²⁹.

1911 р. був також часом близького співробітництва М.Грушевського і М.Василенка в енциклопедичному словнику "Гранат". З запропонованих у листопаді одним із співредакторів О.Дживілеговим десяти статей на літеру "Г" М.Грушевський написав лише дві – про М.Глинського та І.Гонту. Зі свого боку, Михайло Сергійович запропонував редакторові доручити написання низки статей М.Василенкові – співробітникові найбільших російських енциклопедичних словників. Пропозицію було прийнято, Василенко написав статтю "Гайдамаччина", що в числі інших була спочатку запропонована М.Грушевському³⁰.

Напевно Михайло Сергійович намагався максимально заохочувати М.Василенка студіювати українську історію українською мовою, бо в грудні 1911 р. Микола Прокопович, ніби виправдовуючись, зазначав, що змушений писати головним чином по-російському, тому що готує книгу "Из истории раскрепощения крестьян в Левобережной Украине"³¹.

У лютому 1912 р. у М.Грушевського, можливо, визріла думка про видання вже досить відомого історично-етнографічного джерела – альбому Де ля Фліза. М.Василенко спеціально переглянув його (альбом знаходився серед паперів О.М.Лазаревського) і листовно висловив позитивні думки щодо нього. Особливу увагу він звернув на цікаві акварелі, які пропонував показати В.Кричевському для можливого замалювання³². Михайла Сергійовича цікавило, чи є серед цих акварелей портрети. В цей час він працював над другим виданням "Ілюстрованої історії України" і шукав для нього нові ілюстрації. М.Василенко повідомляв, що портретів в альбомі немає. Але схоже на те, що дві ілюстрації з Де ля Фліза з подачі М.Василенка М.Грушевський використав. Йдеться про портрети Б.Хмельницького й І.Мазепи.

Протягом весни 1912 р. М.Василенко допомагав В.Модзалевському в роботі над копіюванням щоденника Я.Маркевича. Коли перші шматки скопійованого тексту поступили в НТШ, М.Василенко, переглядаючи їх, помітив багато помилок і непрочитаних місць. Намагаючись певною мірою виправдати В.Модзалевського, М.Василенко посилався на дуже поганий почерк оригіналу і зазначав, що лише донька О.Лазаревського могла добре його розібрати³³. Надіславши для "ЗУНТ" рецензію на книжку М.Слабченка, Микола Прокопович збирався прорецензувати видання Полтавських гродських книг, здійснене В.Модзалевським, і висловлював надію надалі робити огляди всіх книжок з історії Лівобережжя і з історії права³⁴.

Упродовж 1912 р. М.Василенка не полишала надія отримати посаду приват-доцента в київському університеті, але діставши остаточну заборону від київського губернатора, він намагався влаштуватися на роботу в Київський центральний архів давніх актів. Спроба виявилася невдалою. Незважаючи на те, що О.Левицький і В.Іконников підтримували його в цьому намірі, М.Владимирський-Буданов був проти, бо мав свого кандидата

на вакантну посаду³⁵. Кінець року – грудень – був часом жвавих спілкувань учених в Києві, де тоді перебував М.Грушевський.

1913 р. стосунки між ними стають зовсім дружніми. На початку року, в січні-лютому Микола Прокопович допомагав у придбанні М.Грушевським сусідньої садиби на Паньківській вулиці. Але справа не вигоріла – господар садиби продав її іншій людині. Наприкінці року М.Василенко звертається в листах до М.Грушевського: “Дорогий мій любий друже”, жалкуючи, що зближення наступило лише в останні роки³⁶.

Надії М.Василенка на викладання в університеті остаточно розвіялися. Попечитель Київського учбового округу Деревицький заборонив йому читати лекції, вважаючи, що той з університетської кафедри проповідуватиме думки “шкідливого мазепинця” М.Грушевського. У відповідь на ці звинувачення Микола Прокопович написав доповідну записку, в якій доводив науковість творів видатного історика і обстоював право базуватися на них³⁷. З листування М.Василенка і Деревицького склався цікавий матеріал, який Микола Прокопович збирався опублікувати в журналі “Украинская жизнь” в якості цінного і яскравого документу з місцевого суспільного життя й “українського питання”³⁸. Внаслідок неможливості професорувати, М.Василенко опинився в скрутному матеріальному становищі. Влітку 1913 р. він змушений був прийняти посаду мирового судді Ушицького повіту Подільської губернії.

М.Василенко не тільки стояв на засадах української історіографії, а й популяризував твори М.Грушевського, активно рецензував їх у російськомовних часописах Петербурга і Києва. У жовтні 1912 р. він завершив рецензії на книжки “Киевская Русь” і “Культурно-національний рух на Україні XVI-XVII ст.” для журналу “Русское богатство”³⁹. В грудні М.Василенко надіслав рецензію на “Ілюстровану історію України” в газету “Киевская мысль”⁴⁰. Роком раніше у “Вестнике Европы” було надруковано його рецензію на третє видання тому історичного серіалу М.Грушевського⁴¹.

Наприкінці 1913 р. В.Семевському для журналу “Голос минувшего” знадобилася рецензія на черговий вихід “Ілюстрованої історії”. М.Грушевський порадив видавцю звернутися у цій справі до М.Василенка, зі свого боку збираючись листовно просити Миколу Прокоповича про таку рецензію⁴².

В найпрестижнішому новому енциклопедичному словнику Брокгауза-Ефрона М.Василенко написав статтю про львівського професора⁴³. Майже половину її обсягу займає популярний виклад української історіографічної концепції з суттєвими цитатами з роботи М.Грушевського “Звичайна схема...” та з передмови до “Очерков истории украинского народа”. Не випадково й під час святкування 50-річчя від дня народження великого історика саме Микола Прокопович у московському журналі “Украинская жизнь” дав оцінку творчості М.Грушевського як історика⁴⁴.

Крім рецензій на праці львівського професора протягом 1913 р., М.Василенко готував для публікації й низку інших україномовних рецензій.

У березні він надіслав до Львова другу рецензію на книжку М.Слабченка⁴⁵. Крім цього, Микола Прокопович обіцяв М.Грушевському подати огляди дев'ятих томів "Трудов" Полтавської й Чернігівської учених архівних комісій, праці В.Модзалевського про генерального підскарбія Ракушку-Романовського та другого тому нарисів російської історії Д.Багалія⁴⁶.

Цікавою для характеристики взаємин учених є реакція М.Василенка на відомий конфлікт всередині НТШ 1913 р., який, зрештою, призвів до відставки М.Грушевського з посади голови товариства. Ще в травні 1913 р. Микола Прокопович віддає Михайлові Сергійовичу свій голос при голосуванні на спільних зборах⁴⁷, а в липні отримує зі Львова анонімну брошуру із звинуваченнями проти М.Грушевського. З приводу цієї брошури М.Василенко зазначав: "Друже мій, не було ще в світі ні одного енергійного, видатного чоловіка, котрий би не викликав проти себе зависти, інтриги, обвинувачень і т.д. Не сумуйте, і не огорчайтесь. Те, що Ви зробили Вашою діяльністю, Вашим життям для українства ніякі вороги, ніякі інтриги не можуть закрити. Ваше ім'я має велике історичне значення"⁴⁸. Микола Прокопович радив історикові не відрікатися від "Записок", не зважати на подібні звинувачення.

М.Василенко дуже хвилювався за здоров'я львівського професора, боявся, аби нервовий зрив не зашкодив йому. В серпні 1913 р. він непокоїться, що довго немає звісток зі Львова. Уважно прочитавши анонімну брошуру, Микола Прокопович атестує її як "недостойну", знову радить М.Грушевському бути виваженим, не відповідати згаряча. "Я допускаю, - писав М.Василенко, - що в такому важкому ділі, як товариство, у Вас були помилки, але автор брошури торкається і Вашої діяльності наукової, старається накинути тінь на неї. З цього боку скажу ось що. Вас обрали головою - це краще свідомство того, що товариство не згоджується з тими, хто мав мету підірвати поважанне суспільства... Вам нічого боятись. Ви можете і мусите йти прямо і отверто"⁴⁹.

Коли М.Грушевський остаточно вирішив припинити діяльність в Галичині, М.Василенко не погоджувався з цим. Він вважав, що не варто історикові поривати зовсім зв'язків зі Львовом, що керівництво у товаристві може перейти до опозиційної партії і це зашкодить розвитку українства. Адже зв'язки з Галичиною у Наддніпрянській Україні досить слабкі, і з переїздом М.Грушевського, замість того, щоб міцніти, вони ще більше послабляться. "Коли Ви лишите всяку... роботу, - підсумовував М.Василенко, - вони зовсім рухнуть"⁵⁰. Микола Прокопович відмовляв історика від рішучого кроку залишити роботу на західноукраїнських теренах і припинити редагування "Записок", закликаючи до дуже зваженого обмірковування.

У грудні 1913 р. М.Василенко ознайомився з брошурою І.Джиджори, М.Мочульського на захист М.Грушевського і знайшов її досить переконливою, хоча й, на його думку, завеликою за обсягом⁵¹.

Ще раз київський правник повертався до справи конфлікту в НТШ наприкінці 1913 р. Під час підготовки засідання УНТ у Києві він зустрівся

з С.Петлюрою і той запитав М.Василенка, чи не подати на сторінках “Української життя” якогось матеріалу на захист честі львівського професора. Микола Прокопович не вважав за потрібне це робити, аби не виносити внутрішні українські справи на розголос російській публіці. Цю думку поділяв і С.Єфремов⁵².

У роки світової війни, коли М.Грушевський перебував на засланні, М.Василенко працював у різних київських громадсько-політичних організаціях і культурно-фінансових установах. З поверненням до Києва після лютневої революції 1917 р. Михайло Сергійович одним з перших відвідує Миколу Прокоповича. Н.Полонська-Василенко описує цю зустріч дуже тепло: “... я почула радісні голоси і до кабінету він повернувся з М.С.Грушевським... Я залишила друзів, щоб їм не перешкоджати в розмові”⁵³.

Політична боротьба 1917-1920 рр. знову розвела їх у різні табори: М.Грушевський – есер, М.Василенко – кадет. Перший різко негативно поставився до гетьманського перевороту, рішуче відмовився від усякого з ним співробітництва. Другий став першим прем’єром в уряді П.Скоропадського, займався організацією Української академії наук, котру 20 років намагався створити Михайло Сергійович на базі НТШ – УНТ. За допомогою в утворенні УАН М.Василенко звернувся до товариша по партії кадетів В.Вернадського, котрий дуже неприхильно і зверхньо дивився на українське УНТ і вважав академію не стільки національною, скільки територіальною установою, російською за своєю суттю. Гадаємо, що це не могло викликати захоплення у М.Грушевського, знаючи його погляд на УАН як на спадкоємницю НТШ-УНТ.

Повернувшись з еміграції 1924 р. М.Грушевський застав М.Василенка заарештованим у справі “Київського обласного центру дій”. Одразу ж історик почав клопотатися перед урядовими чиновниками про визволення Миколи Прокоповича та пом’якшення його долі⁵⁴. Після звільнення М.Василенка Грушевський очолив Соціально-економічний відділ ВУАН і перебував у відносно незалежному становищі. В конфлікті М.Грушевського з Президією УАН, А.Кримським і С.Єфремовим, М.Василенко займав нейтральну позицію. Очевидно, він був одним з небагатьох учасників спільних академічних зібрань, хто утримувався при голосуваннях, коли вирішувалися справи історичної секції.

Про нейтральність М.Василенка у ставленні до Грушевського свідчить його щоденник. 1925 р. з приводу появи в журналі “Україна” статті, де М.Грушевський висловив свій погляд на історію та сучасність академії і котра викликала бурхливе незадоволення С.Єфремова, видатний правник писав: “думаю, что статья не так ужасна и страшна, как это ей приписывают”, а також, “что история со статьей раздувается под влиянием личной борьбы и отношений”⁵⁵.

Заходи М.Грушевського всередині УАН по створенню осібного Історично-філософського відділення зачіпали інтереси М.Василенка, бо

це відривало б частину наукових кафедр і вчених від відділу, яким той керував. Очевидно, в цьому зв'язку можна розглядати інцидент з негативною рецензією на праці О.Семковського, написаною О.Гіляровим. М.Грушевський через свого співробітника О.Гермайзе вимагав її відкликати⁵⁶, і це не сподобалося М.Василенкові.

Але зрештою і в цей непростий час вони поважали один одного. М.Грушевський в кінці жовтня 1927 р. просив М.Василенка вжити свій гонорар за публікації в "Україні" на замовлення малярського портрету Василенка, для чого рекомендував звернутись до В.Кричевського⁵⁷.

У 20-х роках зберігалися й продовжувалися творчі контакти між ученими. М.Василенко друкувався в численних виданнях, що редагувалися М.Грушевським⁵⁸. 1927 р. Микола Василенко і Михайло Грушевський разом вирішували питання пенсійного й медичного забезпечення та догляду за невісткою видатного українського вченого М.Максимовича. Спільним зібранням академіків було зібрано 20 крб.⁵⁹

Незабаром почалися найважчі часи для обох вчених – часи нищення української науки, цькування, фальсифікації визначної наукової спадщини М.Грушевського та М.Василенка. Обидва залишилися вірними собі до кінця, не каюлися, не відмовлялися від своїх поглядів, не звинувачували своїх товаришів.

¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.873. – С.79. Див. також: *Шамишученко Ю.С., Усенко І.Б.* Життєвий і творчий шлях М.П.Василенка // Микола Прокопович Василенко: Бібліографія вчених УРСР / Інститут держави і права АН УРСР. – К, 1990. – С.11.

² У фонді М.Грушевського в ЦДІА України в м.Києві зберігається близько 80 листів М.Василенка за 1895-1914 рр. (з невеликими перервами) та 1 лист за 1927 р. (спр.375, 113 арк.; спр.276 та 873 по 1 арк.)

³ ЦДІА України в м.Києві. – Ф. 1235, оп.1, спр.375. – Арк.86-89.

⁴ Там само. – Арк.84-85.

⁵ Там само. – Арк.90-91.

⁶ Там само. – Спр.634. – С.7-9 (крім М.Василенка гроші дали П. та А.Білі, Г.М.Василенкова та Ф.Матушевський).

⁷ Там само. – Спр.375. – Арк.99-100.

⁸ У листі за жовтень 1895 р. він зазначав, що спробував почати писати українською, але залишив ці намагання, бо мислить російською (Там само. – Арк.86). Майже те саме писав він 1905 р. Почав листуватися українською з 1910 р. Перші праці українською в "ЗНТШ" з'явилися 1912 р. Цікаво, що свій щоденник у 20-х роках він вів російською.

⁹ Там само. – Арк.93-94 (лист від 6 липня 1905 р.).

¹⁰ Там само. – Арк.92 (лист від 20 червня 1905 р.).

¹¹ 22 червня 1905 р. М.Грушевський отримав лист від М.Василенка, котрий його дуже "розлютив". Відповідь була написана зранку 15 липня: "... прочитав жінці й Франкові і відіслав. Франко, як звичайно лише похвалив, а нічого не сказав. Яюсь заспокоївся я, відразу відіславши". (Там само. – Спр.25. – Арк.83 зв.).

¹² Там само. – Спр.275. – Арк.67-68 зв. (лист від 25 липня 1905 р.). Опублік.: *Гирич І.* Архів М.Грушевського // Київська старовина. – К., 1992. – № 1. – С.29-37.

¹³ Там само. – Спр.375. – Арк.93 (лист від 6 липня 1906 р.).

¹⁴ Там само. – Спр.25. – Арк.90 (щоденниковий запис історика за 18 серпня 1905 р.).

- ¹⁵ Там само. – Спр.375. – Арк.93 (лист від 16/29 липня 1905 р.),
- ¹⁶ Там само. – Спр.375. – Арк.101.
- ¹⁷ Там само. – Спр.25. – Арк.143 (запис в щоденнику за 17 лютого 1907 р.).
- ¹⁸ Там само. – Арк.189 (запис у щоденнику за 18 травня/13 червня 1908 р.).
- ¹⁹ М.Василенко – співредактор семи книжок журналу (кн.7-13).
- ²⁰ З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // ЗНТШ. – 1912. – Т.108. – С.103-116; Г.Н.Теплов і його “Записка о не порядках в Малороссии” // ЗУНТ. – 1912. – Кн.2. – С.13-54; рецензія на книгу: Слабченко М. Опыты по истории Малороссии XVII и XVIII вв. – Одесса, 1911.: ЗНТШ. – 1912. – Т.113. – С.193-196; Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст. з приводу заміток М.Є.Слабченка // ЗНТШ. – 1913. – Т.116. – С.79-86; О.Болянський і його поетична творчість // Україна. – 1914. – Кн.4. – С.25-41.
- ²¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.103-103зв.
- ²² Там само. – С.25. – Арк.333 (запис за 6 квітня 1910 р.).
- ²³ Там само. – Арк.338.
- ²⁴ Там само. – Спр.375. – Арк.108. Ще в травні вона була не готова і М.Василенко, очевидно, на нагадування М.Грушевського поспішав з її завершенням (Там само. – Арк.112-113).
- ²⁵ Там само. – Арк.112-113.
- ²⁶ Там само. – Арк.65-66.
- ²⁷ Там само. – Арк.67-69.
- ²⁸ Там само. – Арк.70.
- ²⁹ Там само. – Арк.71.
- ³⁰ Там само. – Спр.96. – Арк.432, 434; *Василенко М.* Гайдамаччина // *Энциклопедический словарь т-ва “Бр.А. и И.Гранат и К^о”*. – М., 1912. – Т.12. – С.323-330.
- ³¹ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.72. Очевидно, ця книга так і не була підготовлена до друку. Лише 1912 р. в “ЧОНЛ” було надруковано невеличку замітку “К истории реформ 14 февраля 1861 года в Черниговской и Полтавской губерниях” (кн.23. – Вып.1, отд.1, с.18, 26). Можливо, це був лише заспів до великої роботи.
- ³² ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.79.
- ³³ Там само. – Арк.1-2 (лист від 6 вересня 1912 р.)
- ³⁴ Там само. – Арк.3-4.
- ³⁵ Там само. – Арк.5-6 (лист від 23 жовтня 1912 р.).
- ³⁶ Там само. – Арк.29.
- ³⁷ *Полонська-Василенко Н.* Революція 1917: спогади // *Український історик*. – Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен, 1988. – Ч.1-4 (97-100). – С.124-125. Нагала Дмитрівна помилково написала про 1912 рік.
- ³⁸ ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.14-15 (лист від 17 лютого 1913 р.).
- ³⁹ Там само. – Арк.5-6.
- ⁴⁰ Там само. – Арк.7.
- ⁴¹ *Василенко М.* Новая книга по древней русской истории // *Вестник Европы*. – 1911. – Т.2. – Кн.3. – С.296-303.
- ⁴² ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.92-93. Лист М.Грушевського до М.Василенка від 26 грудня 1913 р. Але, очевидно, листа з якихось причин не було відправлено, на першому аркуші зроблено про це позначку рукою Михайла Сергійовича.
- ⁴³ *Василенко Н.* Грушевский Михаил Сергеевич // *Новый энциклопедический словарь / Ф.А.Брокгауз и И.А.Эфрон*. – СПб, 1913. – Т.15. – С.155-157.
- ⁴⁴ *Василенко Н.* М.С.Грушевский как историк // *Украинская жизнь*. – М., 1916. – Кн.12. – С.3-45.
- ⁴⁵ *Василенко М.* Ще до історії устрою Гетьманщини XVII-XVIII ст.: з приводу заміток М.Є.Слабченка // ЗНТШ. – 1913. – Т.116. – С.79-86; ЦДІА України в м.Києві. – Ф.1235, оп.1, спр.375. – Арк.22.

⁴⁶ ЦДІА України в м.Києві. — Ф.1235, оп.1, спр.375. — Арк.5-6, 33-34.

⁴⁷ Там само. — Арк.33-34.

⁴⁸ Там само. — Арк.36-37 (лист від 7 липня 1913 р.).

⁴⁹ Там само. — Арк.38-39.

⁵⁰ Там само. — Арк.40-41.

⁵¹ Там само. — Арк.42.

⁵² Там само. — Арк.44-45 (лист від 23 листопада 1913 р.).

⁵³ *Полонська-Василенко Н.* Зазн. праця. — С.125.

⁵⁴ У листі від 30 вересня 1924 р. до дочки Катерини він писав: “Бачив Петровського і Буценка, дуже представив справу Савченко, обіцяли. Про Василенка наложена резолюція про визволення, але з тим щоб виїхав з України; але він може просити з медичних мотивів дозволити йому жити десь поза Київщиною” (ЦДІА України в м.Києві. — Ф.1235, оп.1, спр.1014. — С.6.).

⁵⁵ *Усенко І.Б., Вороненко В.В.* Микола Василенко: “московські вчені заздять Українській Академії Наук...” (із щоденника М.Василенка) // *Вісник АН України.* — 1991. — № 2. — С.84, 85.

⁵⁶ Там само. — С.86.

⁵⁷ Там само. — С.97. Такий портрет, очевидно, був написаний. Ф.Савченко в листі до К.Студинського від 14 лютого 1930 р. писав, що в кабінеті М.Грушевського висіли поряд портрети К.Студинського і М.Василенка (ЦДІА України у Львові. — Ф.362, оп.1, спр.379. — Арк.11).

⁵⁸ *П.Полубоготок* // *Україна.* — 1925. — Кн.6. — С.80-108; *О.М.Лазаревський* // *Україна.* — 1927. — Кн.4. — С.18-82; “Права, по котрым судится малороссийский народ” як джерело до історії державного права України XVIII в. // *Ювілейний збірник на пошану ак. М.Грушевського.* — К., 1923. — Т.1. — С.245-252; *Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648)* // *Чернігів і Північне Лівобережжя.* — К., 1928. — С.290-300;

⁵⁹ ЦДІА України в м.Києві. — Ф.1235, оп.1, спр.375. — Арк.60.